

Петреченко С. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративної діяльності
Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ, ЯКЕ ДІЯЛО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ., ЯКІ ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

CERTAIN ISSUES OF LEGAL REGULATION OF THE LAW OF OWNERSHIP UNDER THE LEGISLATION THAT ACTED ON THE UKRAINIAN LANDS AT THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY, WHICH WERE PART OF THE RUSSIAN EMPIRE

У науковій статті автор проводить комплексне дослідження особливостей правового регулювання права власності за законодавством, яке діяло на українських землях, які входили до складу Російської імперії в першій половині ХІХ ст., зокрема, проаналізовано зміст чинних нормативно-правових документів того часу, а також проєктів кодифікацій цивільного права, в тому числі «Зібрання малоросійських прав», Цивільного уложення та Зводу місцевих законів західних губерній. У результаті проведеного наукового дослідження автор доходить висновків, що розвиток інституту права власності, як і кодифікаційний процес у першій половині ХІХ ст., супроводжувався на українських землях значними державними та соціальними змінами. Залежно від того, як розвивалися суспільні відносини та зароджувалася державність, змінювалися і ціннісні орієнтири, розширювалися пріоритети і власність дедалі більше потребувала правового захисту та забезпечення. Для чіткого забезпечення та правового регулювання відносин у сфері майна та власності необхідно було проведення складного кодифікаційного процесу. Зокрема, роботи 1804–1807 років із систематизації українського законодавства привели до упорядкування збірки норм, що ввійшла в історію під назвою «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Цей документ став вагомим внеском у формування, становлення та забезпечення основ розвитку кодифікаційного права в Російській імперії у ХІХ ст. Цьому нормативному акту відповідали риси не тільки чіткості та послідовності викладу матеріалу, що було не властиве імперському праву, але й передусім була досягнута мета правового забезпечення. Надалі були видані проєкти Цивільного уложення та Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року, які визначали види права власності, а також чітко розмежовували правомочності володіння та розпорядження з правом власності, що було відсутнє в попередніх систематизованих збірках права. Указані процеси закінчилися опублікуванням 1842 року Повного зібрання законів Російської імперії – документа, норми якого регулювали суспільні відносини на українських землях протягом другої половини ХІХ століття та першої третини ХХ ст.

Ключові слова: право власності, володіння, майно, договір, купівля-продаж.

In the scientific article the author conducts a comprehensive study of the peculiarities of legal regulation of property rights under the legislation in force in the Ukrainian lands, which were part of the Russian Empire in the first half of the nineteenth century. rights, including the “Collection of the Rights of Little Russia”, the Civil Code and the Code of Local Laws of the Western Provinces. As a result of research, the author concludes that the development of the institution of property rights, as well as the codification process in the first half of the nineteenth century, accompanied on Ukrainian lands by significant state and social changes. Depending on how social relations developed and statehood was born, values also changed, priorities expanded, and property increasingly needed legal protection and security. A complex codification process was needed to clearly ensure and legally regulate property and property relations. In particular, the work of 1804–1807 on the systematization of Ukrainian legislation led to the streamlining of the collection of norms, which went down in history as the “Collection of Little Russian Rights” in 1807. This document was a significant contribution to the formation, formation and provision of the foundations for the development of codification law in the Russian Empire in the XIX century. This normative act corresponded not only to the features of clarity and consistency of presentation of material, which was not inherent in imperial law, but also, above all, the goal of legal support was achieved. Subsequently, drafts of the Civil Code and the Code of Local Laws of the Western Provinces of 1837 were issued, which defined the types of property rights, as well as clearly delineated the powers of possession and disposal with property rights, which were absent in previous systematic collections of law. These processes ended with the publication in 1842 of the Complete Collection of Laws of the Russian Empire – a document whose rules governed social relations in the Ukrainian lands during the second half of the nineteenth century and the first third of the twentieth century.

Key words: property right, possession, property, contract, purchase and sale.

Постановка проблеми. Формування інституту права власності на початку ХІХ ст. супроводжувалося в Україні значними державними та соціальними змінами. Залежно від того, як розвивалися суспільні відносини, змінювалися і ціннісні орієнтири, розширювалися пріоритети і власність дедалі більше потребувала правового захисту та механізмів реалізації прав на неї. Для чіткого забезпечення та правового регулювання відносин у сфері майна та власності

необхідне було проведення нового етапу кодифікаційного процесу. Його сутність виявилася набагато пізніше після початку його запровадження, але його важливість була безумовною. Саме на засадах кодифікаційних змін простежувалися вагомі суспільні зміни, необхідність реформаційних процесів, суспільно-правовий стан населення. Вищевикладене зумовило проведення низки наукових досліджень та пошуків.

Стан дослідження. Питання, пов'язані із вивченням стану правового регулювання права власності за законодавством, яке діяло на українських землях у першій половині XIX ст., які входили до складу Російської імперії, стали предметом вивчення таких науковців, як К.В. Вислобоков, П.М. Даневський, Г.В. Журбелюк, В.С. Иванов, В.Д. Місяць, О.І. Нелін, О.Е. Нольде, А.П. Ткач. Водночас ці науковці розглядали лише окремі питання правового регулювання права власності за цивільним законодавством, яке діяло на українських землях на початку XIX ст., а комплексного дослідження цього правового інституту не проводилося.

Метою наукової статті є комплексне дослідження особливостей правового регулювання права власності за законодавством, яке діяло на українських землях, які входили до складу Російської імперії в першій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. На початку XIX століття під впливом нових умов суспільно-політичного розвитку, з огляду на невдачі попередніх кодифікацій, в урядових колах почала поширюватися думка про необхідність установавання єдиного порядку застосування правових норм шляхом усунення місцевих особливостей. На таких позиціях стояла нова кодифікаційна комісія, яка вважала, що місцеві закони – «одне суцільне непорозуміння, якась фікція, що в них повторено те, що вже є в не написаних нею основних правах», що нове законодавство «поєднує в собі все те, що тільки є корисним для всієї Імперії» [8, с. 46–47]. Певною мірою можна погодитися із цим твердженням, принаймні у першій частині. Зокрема, велика кількість традиційних і звичаєвих норм у цей час не могли узгодити відносини між прошарками людей, не задовольняли вони також і панівну верхівку; внутрішня роздробленість між нормами вже існуючих і чинних нормативних актів на території України нерідко була зумовлена суперечностями між найрізноманітнішими джерелами права, які часто дублювали одне одного. На території південних губерній діяла система російського права, кодифікацію якого проводили комісії 1804, 1826 років. На розвиток права Правобережної України вплинуло довге її перебування у складі Речі Посполитої. Подільська, Волинська і Київська губернії були віднесені до таких, «що від Польщі приєднані», а право, яке діяло на їх території, кодифікувалося комісією для складання так званого «Західного зводу». На лівобережних землях, що ввійшли до складу Російської імперії, діяла система місцевого права. Його систематизацію здійснювало окреме відділення імператорської кодифікаційної комісії. Отже, основним недоліком проведення процесу систематизації законодавства була відсутність єдиної узгодженої між собою комісії, яка б узагальнила право, що діяло на території всієї України.

Поряд із роботою утворених комісій працювали й законодавчі органи імперії, видаючи нормативно-правові акти, які часом суттєво впливали на процес поступового приєднання українських земель до складу Російської імперії. Зокрема, 12 грудня

1801 року видається Указ «Про надання купецтву, міщанам та казенним селянам права придбавати землю через купівлю» від 12 грудня 1801 р., який розширив перелік суб'єктів права власності на землю за рахунок казенних селян [10]. 20 лютого 1803 року прийнято закон «Про вільних хліборобів», яким було дозволено відпускати селян родових і набутих маєтків на волю, як поодинці, так і цілими селищами, але з обов'язковим наділенням їх землею. При цьому умови надання селянам волі, погоджені обома сторонами, мають бути затверджені імператором; невиконання їх із боку селян призводило до повернення селянам кріпосного стану. Усі, хто отримав свободу на основі нового закону, якщо не «побажають приписатися до інших станів», можуть залишатися на своїх землях, утворюючи «стан вільних хліборобів», сплачуючи в казну подушний оброк нарівні з кріпосними селянами і відбуваючи рекрутську і земські повинності нарівні з казенними. Відповідно до положень Закону вільним хліборобам надавалося право отримати землю продавати, залишати у спадок з однією лише умовою – не роздроблювати земельний наділ на ділянки менше 8 десятин, а також купувати інші землі, переселятися на нові території [11]. Водночас цей закон не набув широкого застосування на теренах Російської імперії, оскільки стосувався лише договірною порядку звільнення селян і не поширюючись на випадки розпорядження родовим маєтком та залежними селянами за заповітом (таке розпорядження, в принципі, не визнавалося) [14]. Попри це, Закон сприяв поширенню переконання, що кожен селянин може бути звільнений із кріпацтва з можливістю отримання земельного наділу. З 1837 року дворяни та прирівняна до них козацька старшина отримали право орендувати вільні державні землі терміном на 12 років, а низкою указів (1801, 1803, 1827 рр.) надавалося право придбання землі у власність усім станам, крім закріпачених селян. Стосовно об'єктів права власності, то указом від 1827 року дворянам дозволялося створювати фабрики, заводи й ремісничі майстерні в містах (раніше вони користувалися цим правом лише в сільській місцевості) і без обмежень кількості робочих рук [12]. З 1848 року чинності набув указ, який дозволяв усім підданам Російської імперії набувати у власність фабрики і заводи, у тому числі, закріпаченим селянам за згодою поміщика [15].

Результатом роботи кодифікаційних комісій став виданий під керівництвом М.М. Сперанського 1807 року проєкт «Зібрання малоросійських прав», яке в разі затвердження мало діяти на територіях Чернігівської та Полтавської губерній [8, с. 136]. Під час організації процесу кодифікації та упорядкування всіх чинних нормативних актів за основу було взято положення Кодексу Наполеона від 1804 року, норми Литовського Статуту – переклад на російську мову з польського часопису другої половини XVIII ст. (Вільно, 1744); німецького права – Зерцало Саксонів, право Хелмське, магдебурзьке право, збірники М.Н. Яскера 1535, 1602 років), «Порядок прав цивільних магдебурзьких» Б. Гроїцького, а також

певною мірою «запитальні пункти», що були складені за такою формою: текст запитання, відповідь судової установи, посилання на закон [2, с. 71–73; 6, с. 54]. В умовах, коли «уся Україна стала майже рядовою губернією Російської імперії» [5], «Зібрання малоросійських прав» стала останнім належно зафіксованим виявом залишків автономності у праві Малоросії аж до національно-визвольних рухів українського народу у першій чверті ХХ ст.

Найбільше в Зібранні було відображено норми, які практично застосовувалися в регулюванні найважливіших сфер суспільно-політичного життя країни. До таких належать майнові правовідносини, що регулювали порядок укладання договорів купівлі-продажу (розділ 7), встановлювали сервітутні права щодо наявної власності (розділ 10), визначали порядок переходу права власності від одного суб'єкта до іншого при скоєнні злочинів (розділ 13), шлюбно-сімейні та спадкові правовідносини щодо виникнення права власності і розпорядження майном одного з подружжя, отриманого при укладанні шлюбу (розділ 5), порядок розпорядження майном осіб, що знаходяться під опікою, та піклуванням (розділ 6), розпорядження належним на праві власності майном після смерті особи. У документі були зібрані приписи щодо різного роду майна, поняття володіння та користування, власності, власності спільної, особливих елементів права власності, розподілу майна на рухоме та нерухоме тощо [1].

Книга V містить вказівку на те, що власність вимагає від усіх її учасників (сторін) обов'язкових дій щодо захисту: «...кожен має рівні ...права» на забезпечення та охорону власності, а її результати та дохідність має порівну поділятися між її учасниками [3, с. 44–58]. Право власності розглядалося в аспекті феодалної залежності українських земель, однак водночас у цій частині знайшли своє відображення нові правовідносини, що були не властиві феодалному часу, а саме буржуазні. Право власності розглядалося як категорія правових відносин у системі тісного взаємозв'язку з іншими сферами цивільного права, особливо це стосувалося зобов'язального права та договірних відносин. У цьому випадку питання захисту та забезпечення права власності набувало особливого значення.

В аспекті інституційності право власності потребувало доопрацювання, особливо у плані рівності прав і взаємності обов'язків, хоча вимагати такого від першого кодифікованого цивільного акта було б нерационально. Норми та приписи «Зібрання малоросійських прав» відповідали тогочасній правовій свідомості, культурі та внутрішній сутності населення. Закріплені в акті рівень захисту та правового регулювання відповідав вимогам суспільного устрою та державним перетворенням.

Доволі показовою є характеристика окремих положень, занотованих у книзі III «Зібрання малоросійських прав із роз'ясненнями щодо особливостей володіння і власності, що яскраво свідчить про суперечливе поєднання рис старого і нового. Законодавець доволі чітко називає об'єкти і суб'єкти

права власності, визнаючи за останніми можливість певних дій, певної поведінки, конкретно закріпленої нормами права, особливо щодо забезпечення відповідних зобов'язань. Варто звернути увагу на те, що збірка базується на визнанні власності як належності засобів, продуктів виробництва певній фізичній особі. Про юридичну особу тоді ще не йшлося (поняття юридичної особи у вітчизняній юридичній науці з'являється лише 1897 року, а в законодавстві на початку ХХ ст. [3]).

Поряд із визнанням у Зібранні власності фізичних осіб як належності певного майна знаходимо пряме проголошення загального принципу рівності щодо суб'єктів власності, щодо чинів (гл. XIV, §1, п. 2), притаманного суто буржуазній добі. З іншого боку, в документі прямо наголошується на обов'язковості слідування принципу поділу на стани, що було характерною ознакою усього періоду феодалізму, але об'єктивно вже гальмувало суспільний розвиток (кн. III, гл. XIV, §1, пп. 3, 4), що було аж до 1917 р. одним з основних виявів і домінуючим залишком феодалного станового суспільства, яке ще активно захищалося усіма без винятку правниками-практиками на початку ХІХ ст.

Аналогічно суперечливо поєднуються кріпосницьке положення про те, що «той, хто записаний при маєтку, залишається сам і нащадки його навечно» (гл. XIV, §3, п. 7) з принципом вільного розпорядження кожним суб'єктом права власності своїм наявним майном («повна свобода, куди хочуть відійти з усією своєю животиною, маєтністю, надбаннями» – гл. XIV, §2, п. 5), своїм життям із правом вільного вибору, кому служити. Окремо в «Зібранні малоросійських прав» було зазначено про передачу певного «вислуженого маєтку» і попереднього дарування визначеній залежній людині свободи (такий факт мав бути належним чином формально зафіксованим, мати відповідне документальне підтвердження – гл. XIV, §3, п. 6). Абсолютно конкретно і в новому дусі регламентується право нового власника майна (і зокрема нерухомості) як суб'єкта права власності, а також законного володільця у разі продажу, обміну, уступки певної нерухомості, ґрунтів із людьми, що прикріплені до них, за умови належного юридичного оформлення.

У документі ще не дається визначення права власності в межах однієї дефініції, але воно вже виступає у своїй триєдиній сутності як правомочність володіння, користування, розпорядження.

Аналогічно викладаються всі обставини, об'єктивні й суб'єктивні обмеження права власності, зокрема у сфері користування щодо форм обмежень, що впливають із закладних договорів та інших зобов'язальних відносин, у сфері розпорядження щодо відчуження за життя або за заповітом батьківського майна на шкоду прямим спадкоємцям. У «Зібранні малоросійських прав» йдеться також про право власності, яке необхідно доводити в судовому порядку в разі відсутності фактичного володіння.

«Зібрання малоросійських прав» вважають першим проектом Цивільного кодексу України, який

за багатосторонністю регульованих правовідносин і рівнем юридичної техніки та систематизації норм міг би бути використаний повністю на практиці [13, с. 118]. Проте у Зводі законів Російської імперії, який став основним джерелом цивільного права на українських землях, які входили до складу Російської імперії з 1842 року, було використано тільки 53 статті Зібрання з приблизно 4 тисяч представлених і стосувалися вони стосувалися права спадкування та урегулювання сімейно-шлюбних відносин, а не питання права власності.

Напрацювання комісії 1804 року поповнила створена 1826 року група вчених другого відділення імператорської канцелярії, під керівництвом першого ректора Санкт-Петербурзького університету М.А. Балудянського – вихідця із Закарпаття. Його зусиллями 1830 року опубліковано Повне зібрання законів Російської імперії в 46 томах (включало в хронологічному порядку законодавство з 1649 р. по 1825 роки), а 1832 року – Звід законів Російської імперії в 15 томах (охоплював чинне законодавство, систематизоване за галузями права) [7].

Передували цьому події 1810–1814 років, коли під керівництвом М.М. Сперанського було підготовлено проєкт Цивільного уложення. У проєкті документа законодавець класифікував право власності на види: «Ст. 50. Власність, залежно від осіб, яким вона належить, сутність власності: государева, власність палацу, удільна власність, державна, церковна, громадська (становна, міська, земська та інші), або приватна». Також окремо визначалося право приватної та публічної власності. Ст. 53 «Те майно, яке перебуває в управлінні чи власності держави, міських, земських чи станових організацій, та перебуває в спільній власності, називається публічним, зокрема: шляхи сполучення сухопутні та водні, вулиці і площі в містах та селищах, вода в річках й інших відкритих для загального користування водоймах» [4]. Варто зауважити, що це був єдиний на той час проєкт документа, де визначалася можливість існування публічної власності. Відповідно до норм Цивільного уложення договори про перехід прав (власності, володіння) здійснювалися в домашньому, нотаріальному, явочному та вотчинному порядку. Пізніше, під час підготовки Зводу місцевих законів західних губерній, ця ж норма ввійде й до його тексту. Окрім зазначеного, в тексті документа знайшли своє відображення й норми щодо порядку укладання різного роду угод із приводу переходу прав власності та володіння (купівля-продаж, позика), права «участія» (сервітутних відносин) представництва, способів захисту порушених прав тощо, які були загальновідомими та не містили в собі особливостей, які б були цікавими для дослідника генезису інституту права власності в цей історичний період.

Науковий інтерес для нашого дослідження також становить Звід місцевих законів західних губерній, який мав діяти на Правобережжі та в Білорусі, підготовленим комісією на чолі з І.М. Даниловичем у 1830–1833 роках. Цей документ був систематизованим збірником норм матеріального та процесу-

ального права. За своєю структурою він складався зі вступу, трьох частин і додатків [9]. У Зводі місцевих законів західних губерній щодо визначення поняття права власності законодавець посиляється на Звід законів Російської імперії (Законів цивільних ст. 262–266) та визначає існування права власності, права верховної, повної власності, права приватної та державної власності. До права повної власності належить земля, утворена внаслідок наливів чи осушування річок, та скарб ч. 2, р. II, гл. I, §400, 401, 402). До права неповної (обмеженої) власності належить майно, обмежене сервітутами: щодо проходу лісами (ч. 2, р. II, гл. II, §408–415), щодо звіриних та інших промислів (ч. 2, р. II, гл. II, §416–423), щодо переправи дров через мости (ч. 2, р. II, гл. II, §406) тощо.

Необхідно зазначити, що в документі чітко розмежовуються правомочності володіння та розпорядження з правом власності. Так, ч. 2, р. III, гл. I, §424 визначає, що коли володіння є невід’ємним від права власності, то воно визнається суттєвою частиною права, а коли воно отримане на підставі жалуваних грамот та інших подібних узаконень, то таке володіння є вотчинним, вічним або спадковим та просторова і часова його дія визначаються правостановлюючим документом. Складність юридичної техніки законодавця, на думку автора, розкривається через існування великої кількості юридичних категорій, схожих між собою. Наприклад, поняття окремого володіння, яке виходить за межі наведеного визначення права володіння, означає право, набуте шляхом укладання договору оренди, застави та довічного володіння, яке потрібно розрізняти з володінням вічним.

Право розпорядження є важливою частиною права власності, коли є невід’ємним від нього та окремим правом, коли воно передане на підставі доручення чи закону (ч. 2, р. VI, гл. I, §437).

Особливістю Зводу у сфері регулювання відносин власності є те, що окремі його положення мають різний порядок їх застосування залежно від губернії, де ці положення можуть бути використані. Так, в ч. 2, гл. VII, §275 Зводу вказано, що дружина без згоди чоловіка чи інших родичів може в будь-якому законному порядку відчувувати належне їй на праві індивідуальної власності майно лише у Віленській, Гродненській, Мінській губерніях та Білостокській області. Натомість у Волинській, Подільській та Київській губерніях таке право в неї відсутнє. Крім того, відчувувати майно або віддавати його під заставу на користь свого чоловіка дружина може лише за згоди не менше як двох своїх родичів. Це простежується і в нормах Зводу, що стосуються права власності неповнолітніх: у Віленській, Гродненській, Мінській губерніях та Білостокській області особи, які не досягли 18-річного віку, не можуть розпоряджатися належним їм майном та уповноважувати на це інших осіб; неповнолітні, які проживають у Волинській, Подільській та Київській губерніях, крім зазначеного вище положення, і після досягнення 18 років не мають права давати позики, брати

в борг чи забезпечувати свої зобов'язання власністю до досягнення ними 20-річного віку (ч. 2, р. III, гл. I, §325, 326, 327).

Аналіз проекту Зводу показує, що законодавець намагався витіснити місцеве законодавство нормами загальноросійського права. Звід побудовано так, що російське законодавство виступає в ньому джерелом права, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини, а місцеве право – як регулятор окремих правовідносин. Ця мета досягається шляхом практично повної ідентичності системи законів Російської імперії і Зводу місцевих законів західних губерній. Таким чином, замість цілісної правової системи норм ми можемо спостерігати набір клаптикових положень із неймовірною кількістю посилань на загальноімперське законодавство і законодавство, яке діяло локально, тобто в межах західних губерній (литовські статuti, сеймові постанови). Це було обумовлено бажанням викоринити польсько-литовське право з обігу в цих регіонах, право, яке давно вже не було польсько-литовським, а стало звичаєвим, таким, що не стільки нагадувало про панування іноземної держави, скільки було вдало видозміненим та компільованим залежно від наявних потреб осіб, які його застосовували. Після затвердження Зводу його планували ввести в дію на Правобережній Україні, але на цей час перемогла тенденція єдиного для всієї імперії законодавства, в якому не було місця для місцевих законів. Право західних губерній офіційно було відмінено Указом від 25 червня 1840 року.

Висновки. Отже, розвиток інституту права власності, як і кодифікаційний процес, супроводжувався на українських землях значними державними та соціальними змінами. Залежно від того, як розвивалися суспільні відносини та зароджувалася державність, змінювалися і ціннісні орієнтири, розширювалися пріоритети і власність дедалі більше потребувала правового захисту та забезпечення. Для чіткого забезпечення та правового регулювання відносин у сфері майна та власності необхідно було проведення складного кодифікаційного процесу. Його сутність виявилася набагато пізніше після початку його запровадження, але його важливість була безумовною. Саме на засадах кодифікаційних змін простежувалися вагомі суспільні перетворення, необхідність реформаційних процесів, суспільно-правовий стан населення. Роботи 1804–1807 років із систематизації українського законодавства привели до упорядкування збірки норм, що ввійшла в історію під назвою «Зібрання малоросійських прав» 1807 року, а надалі – проекти Цивільного уложення та Зводу місцевих законів західних губерній 1837 року. Кодифікаційні процеси на українських землях, які проводилися в першій половині XIX ст., закінчилися опублікуванням 1842 року Повного зібрання законів Російської імперії – документа, норми якого регулювали суспільні відносини на українських землях протягом другої половини XIX століття та першої третини XX ст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вислобоков К.В. Собрание малороссийских прав 1807 г.; отв. ред. Б.М. Бабий, А.Н. Мироненко / АН Украины, Археограф. Комиссия; Институт государства и права им. В.М. Корецкого; Институт украинской археологии. Киев: Наук. думка, 1993. 368 с.
2. Даневский П.Н. Об источниках местных законов некоторых губерний и областей. Санкт-Петербург: тип. И. Фишона, 1857. 79 с.
3. Журбелюк Г.В. Сторінки розвитку політико-правової культури України: До 200-річчя «Зібрання малоросійських прав». *Київська старовина*. 2007. № 1. С. 44–58.
4. Иванов В.С. Проекты гражданского уложения российской империи 1809 и 1814 года. *Юриспруденция в современной России*: материалы Всероссийской заочной научно-практической конференции (5 марта 2011 г.). Новосибирск: Изд-во «ЭНСКЕ», 2011. С. 42–49.
5. Месяц В.Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. Киев: Винити, 1964. 378 с.
6. Нольде А.Э. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском: Попытка кодификации литовско-польского права. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 7. 322 с.
7. Нелин А.И. К вопросу о предпосылках кодификации права Украины в начале XIX в. *Проблемы правоведения*. 1989. № 5. С. 21–27.
8. Нелин А.И. Собрание малороссийских прав 1807 года, его содержание и значение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Киев, 1990. 245 с.
9. Пергамент М.Я. Свод местных законов западных губерний (проект) / М. Я. Пергамент, А.Е. Нольде. Санкт-Петербург, 1910. 510 с.
10. Полн. собр. законов. Собр. 2. Отд. 1. СПб.: Тип. II отделения Собственной Н.И.В. Канцелярии, 1848. Т. XXVI. 1848. № 20075.
11. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Т. XXVII. 1802–1803. Санкт-Петербург, 1830. С. 462–463. № 20620.
12. Риженко І.М. Зміст (історія і сучасність) поняття адміністративного правового захисту права власності суб'єктів господарювання. *Юридичний вісник Причорномор'я*. 2011. № 1(1). С. 410–420.
13. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Наукова думка, 1968. 356 с.
14. Томсинов В.А. Подготовка крестьянской реформы 1861 года в России. *Крестьянская реформа 1861 года в России* / сост., автор предисл. и вступ. ст. В.А. Томсинов. Москва: Зерцало, 2012. С. 15–18.
15. Указ 1848 года «О предоставлении крестьянам помещичьим и крепостным людям покупать и приобретать в собственность земли, дома, лавки и недвижимые имущества». Полн. собр. законов. Собр. 2. Отд. 1. СПб.: Тип. II отделения Собственной Н.И.В. Канцелярии, 1848. Т. XXII. № 22042.